

ویژگی‌های رفتاری تعامل با خانواده در سیره فاطمی علیها السلام

لیلا کوهستانی^۱

طیبه کوهستانی^۲

غلامرضا رضوی دوست^۳

چکیده

حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، دختر گرامی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و همسر گرامی امیرالمؤمنین علی علیه السلام، جایگاهی رفیع در ابعاد انسانی و معنوی دارند که در آیات قرآن و روایات اسلامی به کرات مورد اشاره قرار گرفته است. ایشان در کنار انبیاء و اولیای الهی، الگویی بی‌بدیل برای بشریت محسوب می‌شوند. تحقیقات نشان می‌دهد که سیره عملی آن حضرت سرشار از ویژگی‌های ممتاز در تعامل با خانواده است. از این رو، پژوهش حاضر با هدف ارتقاء آگاهی و معرفت مسلمانان نسبت به این الگوهای رفتاری، به بررسی و تحلیل ویژگی‌های تعاملی حضرت زهرا علیها السلام در سه حوزه کلیدی می‌پردازد: تعامل با پدر (پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله)، تعامل با همسر (امام علی علیه السلام) و تعامل با فرزندان، روش پژوهش حاضر، نقلی - وحيانی استوار است که با بهره‌گیری از منابع اصیل اسلامی، به تحلیل توصیفی - تحلیلی این سیره می‌پردازد. در این رویکرد، ضمن استخراج دقیق آموزه‌ها و رفتارهای مرتبط با تعاملات خانوادگی از متون دینی، به تحلیل محتوایی و تبیین ابعاد مختلف آن‌ها پرداخته می‌شود تا چارچوبی جامع از سیره فاطمی در حوزه خانواده ارائه گردد.

واژگان کلیدی

ویژگی رفتاری، تعامل، خانواده، سیره، حضرت زهرا علیها السلام

۱. دانش‌آموخته سطح ۳، گرایش: تفسیر و علوم قرآنی، مدرسه علمیه تخصصی حضرت نرجس علیها السلام، زاهدان

۲. دانش‌آموخته سطح ۳، گرایش: تفسیر و علوم قرآنی، مدرسه علمیه تخصصی حضرت نرجس علیها السلام، زاهدان.

koohestani24.t@gmail.com

۳. استادیار دانشکده الهیات دانشگاه سیستان و بلوچستان.

مقدمه

تعامل با خانواده در سیره حضرت فاطمه زهرا علیها السلام فراتر از روابط صرفاً عاطفی و زیستی است؛ این سیره پرتوی از معنویت، اخلاق و مسئولیت‌پذیری را در تار و پود روابط خانوادگی می‌تاباند. این تعامل، مجموعه‌ای از رفتارها، گفتارها و منش‌هایی است که بر پایه عشق الهی، احترام متقابل، تربیت صحیح فرزندان، رعایت حقوق همسر و حفظ کرامت اعضای خانواده بنا شده است. سیره فاطمی، خانواده را نهادی مقدس و بنیادی‌ترین واحد جامعه معرفی می‌کند که در تعالی فرد و جامعه نقش اساسی دارد. در دنیای امروز که سبک زندگی غربی و ارزش‌های مادی‌گرایانه، بسیاری از بنیان‌های خانواده را با چالش روبه رو کرده است، بازگشت به الگوهای متعالی و اصیل، امری ضروری است.

حال سوال اینجاست که ویژگی‌های رفتاری تعامل با خانواده در سیره فاطمی علیها السلام چیست؟ این تحقیق ابعاد گوناگونی از تعامل با خانواده در سیره فاطمی را مورد بررسی قرار می‌دهد، از جمله: تعامل با پدر، تعامل با همسر و تعامل با فرزندان برشمرد.

هرچند درباره سیره معصومین علیهم السلام و سبک زندگی ایشان تحقیقات گسترده‌ای صورت گرفته است، اما تمرکز ویژه بر «ویژگی‌های رفتاری تعامل با خانواده در سیره حضرت فاطمه زهرا علیها السلام» به صورت جزئی و تحلیلی، نیازمند بررسی و تدوین است. پژوهش‌های موجود عمدتاً به جنبه‌های کلی سیره ایشان، مقام مادرانه یا همسری ایشان پرداخته‌اند. این پژوهش تلاش دارد تا با رویکرد توصیفی - تحلیلی به شکلی نظام‌مند، ابعاد رفتاری و تعاملی ایشان با خانواده را مورد بررسی قرار دهد.

الف) مفهوم‌شناسی

از آن‌جا که مفهوم‌شناسی به عنوان پیش‌نیاز اساسی ورود به هر پژوهش به شمار می‌آید، در ادامه به بررسی و تحلیل لغوی و اصطلاحی مفاهیم «ویژگی‌ها، رفتاری، تعامل، خانواده، سیره» پرداخته خواهد شد که به فهم بهتر و عمیق‌تری از این واژگان کمک کند.

۱. مفهوم واژه تعامل

«تعامل» در لغت به معنای «ارتباط و تبادل نظر یا عمل میان دو یا چند طرف» است و همچنین به معنی همکاری، همفکری، کنش متقابل و ارتباط دوسویه نیز به کار می‌رود. این واژه از نظر لغوی در منابع مختلف به عنوان عمل یا فرآیندی تعریف شده که در آن دو یا چند شخص یا گروه به صورت متقابل بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و ارتباط برقرار می‌کنند. (دهخدا، ۱۳۷۷ش، ص ۸۰۰)

«تعامل» در اصطلاح معمولاً به معنای فرآیندی است که در آن طرفین به شکل متقابل به تبادل اطلاعات، افکار، نظرات، یا اعمال می‌پردازند به طوری که در این ارتباط، اثر متقابل و تغییراتی در هر یک از طرفین ممکن است رخ دهد. در متون روانشناسی و علوم اجتماعی، تعامل به معنای همکاری و واکنش متقابل فرد یا گروه‌ها در انجام امور مشترک است که می‌تواند مثبت یا منفی باشد. (ر.ک خزاعی، مزگی‌نژاد، بی‌تا، ص ۳۰۴۲)

۲. مفهوم واژه خانواده

«خانواده» در لغت به معنای «خاندان، دودمان، تبار، اهل خانه، اهل بیت» است و اشاره به گروهی از افراد دارد که به هم از طریق پیوندهای خونی، زناشویی یا روابط قانونی وابسته‌اند و معمولاً در یک محل زندگی می‌کنند. (دهخدا، ۱۳۷۷ش، ص ۱۶۰) «خانواده» در اصطلاح یکی از بنیادی‌ترین واحدهای اجتماعی است که شامل اعضای است که در یک واحد زیستی و اجتماعی، با هم زندگی می‌کنند و دارای روابط عاطفی، حمایتی و فرهنگی هستند.

این نهاد نقش مهمی در تربیت، انتقال ارزش‌ها، فرهنگ و هویت اجتماعی فرد دارد و به عنوان نخستین محیط اجتماعی، بر شکل‌گیری شخصیت و رفتار اعضا اثرگذار است. انواع خانواده شامل خانواده هسته‌ای (والدین و فرزندان) و خانواده گسترده (شامل دیگر اقوام) است. (ر. ک صافی، ۱۳۷۳ش، صص ۱۰-۱۲؛ محقق، ۱۳۹۶ش، ص ۷۸)

۳. مفهوم واژه سیره

«سیره» از «سیر» گرفته شده به معنی شرح حال‌ها، زندگی‌نامه‌ها، سرگذشت‌ها، روش‌ها، شیوه‌ها، خوی‌ها می‌باشد (انوری، ۱۳۸۱، ص ۲۳۶۳). در اصطلاح، یعنی استمرار روش و شیوه مستمر عملی در میان مردم بر انجام کاری و یا ترک عملی. (حکیم، ۱۳۸۵ق، ص ۱۹۹)

سیره فاطمی، از دو واژه «سیره» و «فاطمی» تشکیل شده است به معنای هر کسی مقصود رفتار، اعمال، گفتار شخص در طول زندگی می‌باشد و مقصود از سیره فاطمی نیز همان اعمال و رفتاری است که حضرت در روابط و برخورد با افراد چه در خانه و چه در جامعه دارا بودند. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۳، ص ۱۷۸، عابدی زنجانی، میاموی، ۱۴۰۳ق، ص ۷۸)

از آنجا که یکی از روش‌های تربیت در قرآن، اسوه‌نمایی است به منظور الگوپذیری و تأسی دیگر انسان‌ها از انسان‌های کامل، قرآن کریم انسان‌ها را به پیروی از افراد وارسته دعوت می‌کند. خداوند

متعال در این باره می‌فرماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ؛ قطعاً برای شما در رفتار رسول خدا مایه اقتدا و سرمشق زندگی است» (احزاب (۳۳)، آیه ۲۱) آیه شریفه بهترین الگو را پیامبر اعظم ﷺ معرفی می‌کند و این الگوپذیری را می‌توان به تمام انبیاء، اولیاء الهی و انسان‌های وارسته تعمیم داد. در این راستا، حضرت فاطمه زهرا (ع) نیز به عنوان الگویی بی‌نظیر برای همه مردم، به‌ویژه زنان، شناخته می‌شوند. ایشان نمونه‌ای کامل و جامع از فضایل اخلاقی، معنوی و اجتماعی هستند که می‌توان از سیره و زندگی ایشان به عنوان الگوی عملی در زندگی فردی و خانوادگی و ... بهره گرفت.

ب) ویژگی‌های رفتاری تعامل با خانواده در سیره فاطمی (ع)

حضرت زهرا (ع) در ارتباطات خانوادگی خویش نیز چنان شایسته و بجا رفتار می‌کردند که در قیاس با سایر انسان‌ها در مرتبه‌ای فراطبیعی قرار می‌گیرند. با این‌که ارتباط شایسته با خانواده مقامی است که سایر انسان‌ها نیز بدان دست یافته‌اند، اما حضرت در این مقام سرور آن‌ها و الگوی نمونه و بی‌نظیری است.

از این‌رو در ذیل به مهم‌ترین مباحث ارتباطات و تعاملات رفتاری ایشان با اعضای خانواده، جهت نمایان شدن قطره‌ای از این ویژگی حضرت زهرا (ع) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. ویژگی‌های رفتاری تعامل با پدر در سیره فاطمی (ع)

حضرت زهرا (ع) در نوع رفتار با پدر گرامی‌اش نیز دارای مقامی رفیع و بلند مرتبه و فراطبیعی است که او را در قیاس با سایر انسان‌ها در جایگاهی برتر و والاتر قرار می‌دهد. نکات تعامل خاص ایشان با پدر را در موارد ذیل می‌توان به عنوان نمونه ذکر کرد.

اول. شیوه‌ی خطاب قرار دادن پدر

یکی از جلوه‌های برجسته ادب و احترام حضرت زهرا (ع) نسبت به پدر بزرگوارشان، حضرت رسول اکرم (ص)، در «شیوه خطاب» ایشان نمایان می‌شود. در دورانی که رسوم اجتماعی اجازه می‌داد افراد یکدیگر را با نام کوچک صدا بزنند، و این امر در برخی موارد خلاف ادب تلقی می‌شد، جایگاه رفیع پیامبر (ص) اقتضا می‌کرد که ایشان از احترامی ویژه برخوردار باشند و نباید همانند سایر افراد مورد خطاب

قرار گیرند. این اهمیت تا بدان جاست که خداوند متعال در قرآن کریم می فرماید: «لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا» (نور (۲۴) آیه ۶۳؛ طائوس، بی تا، ص ۴۷) این آیه مسلمانان را موظف کرد تا آن حضرت را با عنوان «رسول الله ﷺ» خطاب کنند. در این میان، با وجود پابندی حضرت فاطمه (علیها السلام) به این رسم الهی، هنگامی که ایشان در خلوت پدر و دختری، رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) را صدا زدند، با لطف و کرامت پیامبر (صلی الله علیه و آله) مواجه شدند که از ایشان خواستند همانند دختران، پدر خود را «پدر» خطاب کنند. (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ق، ج ۳، ص ۳۲۰) این نمونه، اوج ادب، احترام و در عین حال، لطافت و صمیمیت در روابط خانوادگی را در سیره فاطمی (علیها السلام) به تصویر می کشد.

امام صادق (علیه السلام) در این مورد فرمودند:

«قَالَتْ فَاطِمَةُ لَمَّا نَزَلَتْ لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا هَبْتُ رَسُولَ اللَّهِ أَنْ أَقُولَ لَهُ يَا أَبَتِ فَكُنْتُ أَقُولُ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَأَعْرَضَ عَنِّي مَرَّةً وَ اثْنَتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَيَّ فَقَالَ يَا فَاطِمَةُ إِنَّهَا لَمْ تَنْزِلْ فِيكَ وَلَا فِي أَهْلِكَ وَلَا فِي نَسْلِكَ أَنْتِ مِنِّي وَ أَنَا مِنْكَ إِنَّمَا نَزَلَتْ فِي أَهْلِ الْجَفَاءِ وَ الْعِلْظَةِ مِنْ قُرَيْشٍ أَصْحَابِ الْبَذَخِ وَ الْكِبْرِ قَوْلِي يَا أَبَتِ فَإِنَّهَا أَحْيَا لِلْقَلْبِ وَ أَرْضَى لِلرَّبِّ؛ حضرت فاطمه (علیها السلام) فرمود: وقتی که آیهی «لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا؛ یعنی پیامبر (صلی الله علیه و آله) را مثل یکدیگر صدا زنید نازل شد، من هم ترسیدم از اینکه به آن حضرت (ای پدر) بگویم؛ لذا آن حضرت را یا رسول الله می گفتم. حضرت فرمود: ای فاطمه (علیها السلام) این آیه دربارهی تو و خانوادهات و نسلت نازل نشده، تو از منی و من از تو هستم، بلکه دربارهی جفاکاران و درشت خویان از قریش و گردنکشان و اهل کبر و غرور نازل شد، شما: (ای پدر) بگو که قلبم را زنده می کند و خدا را خشنود می نماید». (نور (۲۴)، آیه ۶۳؛ طائوس، بی تا، ص ۴۷)

بنابراین روشن است که بعد نزول آیه فوق حضرت زهرا (علیها السلام) نیز به رسم ادب قصد داشتند پیامبر (صلی الله علیه و آله) را رسول الله خطاب کنند، با این که فرزند پیامبر (صلی الله علیه و آله) و پارهی تن او بود که به دستور خود حضرت منع شد تا همان پدر ایشان را مورد خطاب قرار دهد. این روایت بیانگر اوج احترام و تکریم فرزند نسبت به پدر است لذا این یک ویژگی رفتاری در تعامل با پدر در سیره حضرت زهرا (علیها السلام) است.

دوم. رعایت ادب در ارتباط با پدر

یکی از جلوه های برجسته حضرت زهرا (علیها السلام) در تعامل نسبت به پدر بزرگوارشان، حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله)، در رعایت ادب در ارتباط با پدر و نحوه نشست و برخاست ایشان نمایان می شود. حضرت زهرا (علیها السلام) در این جنبه نیز نهایت ادب و احترام را رعایت می کردند و در این خصوص، شبیه ترین فرد به پیامبر (صلی الله علیه و آله) بودند. همان طور که پیامبر (صلی الله علیه و آله) با مهربانی و احترام با ایشان رفتار می نمودند، حضرت زهرا (علیها السلام) نیز متقابلاً

ششم. استفاده از لالایی‌های کودکان در تربیت

لالایی‌های کودکان جاذبه‌ی شیرین و خاصی با خود همراه دارد که آنها را فراموش نشدنی می‌کند. بنابراین در تقویت و ثبات ارزش‌های اخلاقی، اجتماعی و ارائه الگوهای شخصیتی نقشی بی‌نظیر دارند. این بانوی با عظمت نیز این عنصر تربیتی از ذوق ادبی خود را به نحو شایسته استفاده می‌کرد و اشعاری با مضامین والا را در ساعات بازی بچه‌ها می‌خواند که آنها را سرگرم کرده و مفاهیم والای ارزشی را به فرزندانش تلقین کند. (غزالی اصفهانی، ۱۳۸۸ش، ص ۲۲۳) در این باره روایت شده که خطاب به امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام می‌فرمود:

«أَشْبِهْ أَبَاكَ يَا حَسَنُ وَ اخْلَعْ عَنِ الْحَقِّ الرَّسْنَ / وَ اعْبُدْ إِلَهًا ذَا مَنٍّ وَ لَا تُوَالِ ذَا الْإِحْنِ؛ یعنی ای حسن جان همچون پدرت علی علیه السلام باش و ریسمان را از اطراف حق بردار، خداوند صاحب نعمت‌ها را پرستش کن و با افراد کینه توز دوستی مکن». (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ق، ج ۳، ص ۳۸۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۲۸۶)

نکته‌بینی حضرت زهرا علیها السلام در تربیت فرزندان چنان ظریف است که حتی به لالایی کودکان توجه کرده و مضامین عالی برای آنها انتخاب می‌نمود و این نیز دلیلی دیگر بر شایستگی ایشان در امر تعامل با فرزندان است، لذا لازم است که انسان‌ها در امر تربیت فرزندان از سیره این بانوی بزرگوار بهره گیرند، تا فرزندان نیکو برای جامعه اسلامی تربیت نمایند.

هفتم. رعایت عدالت بین اطفال

پدر یا مادر نباید در میان فرزندان، بدون جهت فرق بگذارند و از این طریق حسادت و کینه توزی را در میان آنان ایجاد نمایند. پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «اعْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ كَمَا تُحِبُّونَ أَنْ يَعْدِلُوا بَيْنَكُمْ فِي الْبِرِّ وَاللُّطْفِ؛ در میان فرزندان خود به عدالت رفتار کنید، همان‌گونه که دوست دارید دیگران در مورد شما به عدالت و محبت رفتار کنند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۱، ص ۹۲) حضرت زهرا علیها السلام در پرورش فرزندان عزیز خود طوری رفتار می‌کرد که همه را از عدالت پروری خویش خشنود می‌ساخت و با عواطف محبت‌آمیز مادری تک تک آنان را به این صفت انسانی و اسلامی تشویق می‌کرد. (غزالی اصفهانی، ۱۳۸۸ش، ص ۲۲۹)

رعایت عدالت در میان فرزندان نیز نکته‌ی مهم دیگری است که در تمام رفتار فراطبیعی حضرت زهرا علیها السلام در ارتباط با فرزندان به چشم می‌خورد و این نیز یکی دیگر از ویژگی‌های رفتاری ایشان نسبت به تعامل با خانواده است. حضرت زهرا علیها السلام در تمام ابعاد زندگی خانوادگی همراه با کار و

تلاش و کمال مقامات روحی و معنوی، یک انسان کامل است؛ چون این کمال در وجود مبارکش مصداق یافته هر امری مربوط و متصل به ایشان باشد به کمال خود راه یافته است. از این رو هر آنچه در مباحث فوق از ارتباطات ایشان با خانواده بیان شد مصداق تمام و کمال آن امر است.

حضرت زهرا علیها السلام دختر کارگشای پیامبر صلی الله علیه و آله است که زندگی را پیش برده، در همسرداری با این که شوهرش در میدان‌های جنگ حضور داشت و با مشکلات بسیاری مواجه بود همراه همسر بود و شکایتی نداشت و سختی زیادی را تحمل کرد. با این حال فرزندان تربیت کرد و پرورش داد که ستاره‌های درخشان دنیا و آخرت هستند و راهنمای بشریت. بدین صورت حضرت در تمام موارد فوق که ذکر شد و در سایر جنبه‌ها و جزئیات زندگی بشر، الگو قرار گرفت. این کار برای کسی جزء حضرت زهرا علیها السلام مقدور نیست که با همه‌ی مشکلات و دشمنان و بدخواهان بسیار بتواند نسلی جاودان را برای هدایت انسان‌ها تربیت کند و از لذت‌های دنیا و تشریفات و تجملات آن نیز چشم پیوشد.

نتیجه

با توجه به نکات مطرح شده، می‌توان به نتایج زیر در خصوص ویژگی‌های رفتاری تعامل با خانواده در سیره فاطمی علیها السلام اشاره کرد:

از ویژگی‌های رفتاری تعامل با پدر در سیره فاطمی علیها السلام می‌توان به مواردی هم‌چون: شیوه‌ی خطاب قرار دادن پدر، رعایت ادب نسبت به پدر، ایثار به پدر، حمایت عاطفی از پدر در مواجهه با رنج‌ها، همراهی و حامی پدر در سخت‌ترین شرایط و میدان جنگ نام برد. هم‌افزایی در تحقق اهداف نظام اسلامی، فداکاری و ایثار نسبت به همسر، ایثار نسبت به همسر، حیا و وقار، حامی همسر، آراستگی ظاهر، عشق و علاقه به همسرش از جمله ویژگی‌های تعامل با همسر است. از ویژگی‌های رفتاری در تعامل با فرزندان می‌توان به نام‌گذاری نیکو، عقیقه کردن، قرائت اذن و اقامه در گوش نوزاد، اظهار محبت نسبت به فرزندان، توجه به نیازمندی‌های فرزندان، استفاده از لالایی‌های کودکانه در تربیت و رعایت عدالت بین اطفال اشاره نمود.

فهرست منابع و مآخذ

*قرآن

کتاب

۱. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل أبی طالب (ع)، قم: علامه، ۱۳۷۹ق.
۲. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمّة، ج ۱، محقق: رسولی محلاتی، سید هاشم، تبریز: بنی هاشمی، ۱۳۸۱ق.
۳. اندلسی، حافظ یوسف بن عبد البر النمري، الدرر فی اختصار المغازی و السیر، مصر: وزارت اوقاف، ج ۱، ۱۴۱۵ق.
۴. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، چاپ هشتم، تهران: سخن، ۱۳۸۱ش.
۵. بحرانی اصفهانی، عبد الله بن نور الله، عوالم العلوم و المعارف و الأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال (مستدرک سیده النساء إلى الإمام الجواد، محقق: موحد ابطحي اصفهانی، محمد باقر، ج ۱۱، قم: مؤسسه الإمام المهدي عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۴۱۳ق.
۶. بحرانی اصفهانی، عبد الله بن نور الله، عوالم العلوم و المعارف و الأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال، مستدرک سیده النساء إلى الإمام الجواد، محقق: موحد ابطحي اصفهانی، محمد باقر، ج ۱۱، قسم ۱، قم: مؤسسه الإمام المهدي (ع)، ۱۴۱۳ق.
۷. بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین، دلائل النبوه، ترجمه: مهدوی دامغانی، محمود، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۲، ۱۳۶۱ش.
۸. جمعی از نویسندگان، بانک جامع حضرت زهرا (ع)، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، ۱۳۹۰ش.
۹. حسکانی، عبید الله بن عبد الله، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، مصحح: محمودی، محمدباقر، ج ۱، تهران: التابعة لوزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی، مجمع إحياء الثقافة الإسلامیة، ۱۴۱۱ق.
۱۰. حکیم، محمد تقی، الاصول العامة للفقہ المقارن، تهران، مؤسسه آل البيت (ع) للطباعة و النشر، ۱۳۸۵ق.

۱۱. خامنه‌ای، سیدعلی، حقیقت عظیم، مجموعه بیانات حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای علیه السلام درباره حضرت فاطمه زهرا علیها السلام از سال ۱۳۵۱ ش، به کوشش مؤسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم، چاپ سوم، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۴۰۱ ش.
۱۲. دهخدا، علی‌اکبر، فرهنگ دهخدا، ج ۲۴، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، ۱۳۷۷ ش.
۱۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی، مُسَكِّنُ الْفُؤَادِ عِنْدَ فَقْدِ الْأَحَبَّةِ وَ الْأَوْلَادِ، قم: بصیرتی، بی تا.
۱۴. طائوس، ابن احمد بن موسی، عین العبره فی غبن العتره / الآیات الواردة فی فضائل أهل البيت علیهم السلام، قم: دار الشهاب، بی تا.
۱۵. طوسی، محمد بن الحسن، الأمالی، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ ق.
۱۶. عابدی زنجانی، یحیی، موسوی میاموی، سید کاظم، میاموی، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۱۷. غزالی اصفهانی، علی، دانستنی‌های فاطمی، قم: عطر عترت، ۱۳۸۸ ش.
۱۸. قمی، أبو الفضل شاذان بن جبرئیل ابن شاذان، الفضائل، چاپ دوم، قم: انتشارات رضی، ۱۳۶۳ ش.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محقق: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، الروضة من الکافی یا گلستان آل محمد، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، ج ۲، تهران: کتاب‌فروشی اسلامی، ۱۳۸۲ ق.
۲۱. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، محقق: جمعی از محققان، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۲۲. مجلسی، محمد باقر، زندگانی حضرت زهرا علیها السلام (ترجمه جلد ۴۳ بحار الأنوار) ترجمه روحانی، مترجم: روحانی علی آبادی، محمد، تهران: انتشارات مهام، ۱۳۷۹ ش.
۲۳. هشام، عبدالملک، السیره النبویه، تهران: اسلامی، ج ۱، ۱۳۶۰ ش.

مقاله

۱. برجی‌نژاد، زینب، نقش مادر در تربیت فرزند، نشریه پژوهش‌نامه‌های اسلامی زنان و خانواده، شماره ۶، ۱۳۸۹ ش.

۲. پوربازکیایی، مهدی، صداقتی فرد، مونا؛ مجتبی، بررسی رابطه‌ی بین رضایت زناشویی و صمیمیت زوجین با سازگاری در خانه نشریه روانشناسی تحلیلی شناختی، شماره ۲۲، ۱۳۹۴ش.
۳. خزاعی حکیمه؛ مزگی نژاد، مرتضی، تعامل و معاشرت با خانواده و بستگان در سیره امام علی، همایش چالش‌ها و راهکارهای تعالی نهاد خانواده در مذاهب اسلامی با محوریت آسیب‌های اجتماعی / مجموعه مقالات نخستین همایش ملی چالش‌ها و راهکارهای تعالی نهاد خانواده در مذاهب اسلامی با محوریت آسیب‌های اجتماعی، بی‌تا.
۴. راجا سعید؛ جاوید انوری، احمد، روش‌های زمینه ساز تربیت فرزند از دیدگاه اهل بیت (علیهم‌السلام)، علوم قرآن و حدیث نشریه مطالعات اهل بیت شناسی، شماره ۱، ۱۳۹۳ش.
۵. صالح نیا، محبوبه، خدادادی سنگده، جواد، کوثر، نقش حمایت عاطفی خانواده در کیفیت زندگی زناشویی (مطالعه کیفی از منظر زنان)، فصلنامه فرهنگی-تربیتی زنان و خانواده، دوره ۲۰، شماره ۷۱، ۱۴۰۴ش.
۶. محقق، طاهره، راه کارهای ارتقای تعامل بانوان شاغل با خانواده، نشریه اندیشه‌های قرآنی متفکران معاصر، شماره ۱۲۱، ۱۳۹۶ش.
۷. مردانی نوکنده، محمدحسین، صابر، رضا، خانواده شایسته و تربیت فرزند در سیره رضوی (۱)، نشریه پیوند، شماره ۳۹۷، ۱۳۹۱ش.
۸. موسوی، سید رضی، حسینی، سید شهنشاه، تربیت فرزند با الگو برداری از زندگی حضرت زهرا (علیها‌السلام)، نشریه گفتمان فقه تربیتی، شماره ۲۲، ۱۴۰۰ش.
۹. موگهی، عبدالرحیم، آیین همسررداری در احادیث اسلامی، نشریه مبلغان، شماره ۳۵، ۱۳۸۱ش.
۱۰. هاشمی، سهیلا، گل‌پرور، مریم، بررسی رابطه نقش حمایت‌های اجتماعی به طور خاص خانواده بر رضایت زوجین، مقاله کنفرانسی، دانشگاه مازندران، ۱۴۰۲ش
۱۱. الهامی نیا، علی اصغر، امام علی (علیه‌السلام) و فاطمه (علیها‌السلام) وجدان‌های بیدار بشر، نشریه تربیت، شماره ۸۹، ۱۳۷۳ش.

سایت

۱. داوودی، عباس، خادم الموالی، زنان و عطر، ۱۳۹۲ش، نشانی
http://abbasdavudi.ir/post/Zanan_Va_Atr